

ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΚΑΛΥΒΙΩΝ

Το Σεπτέμβριο του 1944 η αρχαιολογική επιστήμη έχασε τη φωτεινή φυσιογνωμία του Χρ. Πέτρου-Μεσογειτή.

Είναι σημαντικό το γεγονός ότι μετά από 40 χρόνια ο Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων οργάνωσε μια Α' τριήμερη επιστημονική συνάντηση—ευχόμαστε να γίνουν και άλλες στο μέλλον ώστε να γίνει θεσμός—αφιερωμένη στη μνήμη του και φρόντισε για την τόσο επιμελημένη έκδοση με τα Άπαντα του επιστημονικού έργου του, μέσα από το οποίο φανερώνεται η προσωπικότητα ενός πολυμερούς ερευνητή, που είχε όμως την ικανότητα στον κάθε κλάδο που τον απασχολούσε να είναι ειδικότατος.

Στα επιστημονικά πολυσχιδή ενδιαφέροντα του Χρ. Πέτρου-Μεσογειτή διακρίνονται από τη μια μεριά το πάθος του για την έρευνα και από την άλλη το πάθος του για τον ελληνισμό. Το έργο που επιτέλεσε μέσα σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα παραμένει στέρεο πέρα από τη φθορά της σωματικής ύλης και θα πρέπει να συνεχισθεί από τους νεώτερους μελετητές ειδικά όσον αφορά στα θέματα της ιστορίας, λαογραφίας και γλώσσας των αρβανιτών.

Είναι γνωστό ότι η Αττική με επίκεντρο την Αθήνα, λαμπρότατο κέντρο της αρχαίας θρησκείας με τους φημισμένους ναούς και την αρχαία παράδοση των σχολών και γραμμάτων, έχει να επιδείξει σ' όλη τη μακράιωνη ιστορική της πορεία τη δημιουργία έργων εξαιρετικά υψηλής στάθμης. Ακόμη και μετά την κατάρρευση του αρχαίου κόσμου στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, όταν η Αθήνα έμεινε μια ασήμαντη πόλη, αφού το κέντρο βάρους της βυζαντινής αυτοκρατορίας βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη (τη Βασιλεύουσα), στη Θεσσαλονίκη και σ' άλλα κέντρα, εξακολούθησε να κρατά κάτι από την παλιά αίγλη της¹. Η αρχαία θρησκεία και οι φιλοσοφικές σχολές που λειτουργούσαν μέχρι το 4ο μ.Χ. αι. συνέβαλλαν σ' αυτό. Από τον 5ο μ.Χ. αι. εποχή που είχε εδραιωθεί η Χριστιανική θρησκεία σε όλη την επικράτεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας και οι βαρβαρικές επιδρομές

ήταν σε ύφεση, έχουμε μια περίοδο σχετικής ευημερίας στην Αττική με την ανέγερση νέων εκκλησιών, την κατάργηση των αρχαίων ιερών ή τη μετατροπή τους σε ναούς των χριστιανών και την αναστήλωση άλλων κτηρίων ερειπωμένων.² Το γεγονός ότι η σύζυγος του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Β' (408-450) Ευδοκία ήταν Αθηναία και αγαπούσε τον τόπο της πρέπει να σχετίζεται άμεσα με όλη αυτήν την καλλιτεχνική δραστηριότητα. Από τον 7ο-9ο μ.Χ. αι. οι αναφορές που έχουμε στις πηγές, αλλά και οι μνημειακές μαρτυρίες είναι ελάχιστες. Η Αττική μαστίζεται από ποικίλες επιδρομές τόσο από ξηρά όσο και από θάλασσα, εξουθενωτικές επιδημίες και άλλα δεινά.³ Βέβαια είναι γνωστή η πολύμηνη παραμονή του αυτοκράτορα Κωνσταντος Β' στην Αθήνα το 662 κατά τη μετάβασή του στην Ιταλία, ενδεικτική των προθέσεων και της δυνατότητας ελέγχου του ελληνικού χώρου από την κεντρική εξουσία.⁴ Η κατάσταση βελτιώνεται από τα μέσα του 9ου μ.Χ. αι. με την άνοδο της λαμπρής μακεδονικής δυναστείας. Η Αθήνα γίνεται έδρα μητροπόλιτη σύμφωνα με τις πηγές. Μια σειρά σημαντικών μνημείων που μας έχουν σωθεί στην Αθήνα, αλλά και στην Αττική γενικότερα, χρονολογούνται στα μεσοβυζαντινά χρόνια.⁵ Η κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τους σταυροφόρους της Δ' Σταυροφορίας το 1204 είχε σαν αποτέλεσμα τη διάσπαση και διανομή των εδαφών της αυτοκρατορίας. Η Αττική περνά διαδοχικά στα χέρια των γάλλων δουκών De la Roche, των Καταλάνων και τέλος των Φλωρεντίνων δουκών Ατζιαγιόλι.⁶

Στην περίοδο της Φραγκοκρατίας η θρησκευτικότητα των κατοίκων περιορισμένη αναγκαστικά στο κέντρο από τους δυνάστες, ξεχύνεται στην περιφέρεια. Έτσι εξηγείται ίσως και το γεγονός ότι αρκετά αξιόλογα μνημεία στην Αττική χρονολογούνται από το 13ο μ.Χ. αι., ενώ άλλα, που παλαιότερα είχαν ερειπωθεί ή εγκαταλειφθεί, παρατηρούμε ότι την περίοδο αυτή επισκευάζονται και διακοσμούνται με τοιχογραφίες.

Το 1456 τρία χρόνια μετά την άλωση της πόλης καταλύθηκε από τους Τούρκους και το Δουκάτο των Αθηνών· από την εποχή αυτή και μετά αρχίζει για την Αττική η μακρά περίοδος της Τουρκοκρατίας.

Οι πολυάριθμες εκκλησίες που έχουν σωθεί στην Αττική από την παλαιοχριστιανική έως και τη μεταβυζαντινή περίοδο, ζωντανές ιστορικές μαρτυρίες των αιώνων που πέρασαν, έχουν γίνει εδώ και αρκετά χρόνια αντικείμενο μελέτης πολλών ερευνητών. Ειδικότερα η περιοχή των Μεσογείων παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον από ιστορικής και αρχαιολογικής πλευράς.⁷

Η ύπαρξη ζωής φαίνεται ότι ήταν συνεχής και η καλλίτερη απόδειξη γι' αυτή τη συνέχεια είναι η παρουσία σε πολλές θέσεις όχι μόνον προϊστορικών και αρχαίων λειψάνων, αλλά και ενός μεγάλου αριθμού εκκλησιών, παλαιοχριστιανικών, βυζαντινών καθώς και των χρόνων της Τουρκοκρατίας.

Οι πέντε εκκλησίες που περιγράφονται πιο κάτω σε γενικές γραμμές από κάθε άποψη, χωρίς αξιώσεις ειδικής μελέτης, αλλά με σκοπό να δοθεί μια εικόνα τους με βάση τη σχετική βιβλιογραφία, βρίσκονται στην περιοχή που απλώνεται γύρω από τα Καλύβια προς τα ανατολικά, νότια και δυτικά, ενώ μόνο μία βρίσκεται έξω από την πιο πάνω ενότητα, ανατολικά του οικισμού Όλυμπος. Οι εκκλησίες αυτές έχουν μελετηθεί από παλιά, αλλά και πρόσφατα για τα ιδιαίτερα γνωρίσματά τους, αλλά και για τις πολύτιμες πληροφορίες που προσφέρουν γενικότερα στη μελέτη της κοινωνικής, πολιτικής και θρησκευτικής κατάστασης που επικρατούσε στην περιοχή αυτή της Αττικής.

★

★ ★

Ταξιάρχες⁸ (Εικ. 20)

Η εκκλησία βρίσκεται σε κοντινή απόσταση έξω από το χωριό, προς τα νότια. Στη σημερινή της μορφή είναι μονόχωρη ξυλόστεγη βασιλική συνολικών διαστάσ. 1760X7.70 μ. με έξι ενισχυτικές αντηρρίδες στο εσωτερικό της (που ανήκουν σε δυο τουλάχιστον κύριες οικοδομικές φάσεις) πάνω στις οποίες στηρίζονται ισάριθμα εγκάρσια οξυκόρυφα τόξα (Εικ. 21). Η μορφή του ναού παρουσιάζεται ιδιότυπη γιατί χτίστηκε επάνω στα ερείπια τρίκλιτης βασιλικής του 5ου με 6ο μ.Χ. αι⁹. Αυτό μαρτυρούν τα λείψανα μεγάλης ημικυκλικής αφίδας γύρω από τη σημερινή κόγχη, οι τοξοστοιχίες, που διαγράφονται στους εξωτερικούς μακρούς τοίχους, τα υπολείμματα τοιχοποιίας από το βόρειο και νότιο κλίτος της παλαιοχριστιανικής βασιλικής και η άφθονη χρήση στην τοιχοδομία του μνημείου παλαιότερων αρχιτεκτονικών μελών.

Υστερα από μια μακρά περίοδο εγκατάλειψης της βασιλικής εξ αιτίας καταστροφών που υπέστη από επιδρομές και άλλες βίαιες αιτίες, η λατρεία αναβιώνει στο χώρο στα βυζαντινά χρόνια. Ο ναός στη δεύτερη οικοδομική του φάση περιορίζεται στο μεσαίο κλίτος της αρχικής τρίκλιτης βασιλικής, η αφίδα του μετατοπίζεται λίγο δυτικότερα και γίνεται εξωτερικά τρίπλευρη, οι δε τοξοστοιχίες εντοιχίζονται και αποτελούν τις δυο μακρές πλευρές του. Ταυτόχρονα κατασκευάζονται εσωτερικά αντηρρίδες για τη στήριξη των ζευχτών της στέγης. Η μελέτη και έρευνα των οικοδομικών φάσεων του μνημείου από τον αείμνηστο Ακαδημαϊκό Α. Ορλάνδο αποκάλυψε ανάμεσα στ' άλλα και τον πρώτο από ανατολικά αρράβδωτο κίονα της νότιας κιονοστοιχίας της βασιλικής.

Στα βυζαντινά χρόνια έχει χρονολογηθεί από τον Α. Ορλάνδο το κτιστό τέμπλο με τα εντοιχισμένα παλαιοχριστιανικά γλυπτά καθώς και το δίδυμο προσκυνητάρι μπροστά στο βόρειο τμήμα του τέμπλου, που αποτε-

λείται από δυο μονόλιθους ραβδωτούς κορμούς κιώνων με κιονόκρανα διακοσμημένα με άκανθα και φύλλα καλάμου. Το επιστύλιο φέρει παράσταση ζώων και πτηνών εκατέρωθεν σταυρών, ροδάκων και περιρραντηρίων.

Στην τρίτη και τελευταία οικοδομική φάση του μνημείου, που ανήκει στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, ενισχύθηκαν οι εσωτερικές αντηρρίδες, προστέθηκαν όμως και άλλες ενδιάμεσα για να στηρίξουν τα διαδοχικά έξι εγκάρσια οξυκόρυφα τόξα. Την ίδια περίοδο θα πρέπει να τοποθετηθεί και η ανέγερση των κελλιών· σχετικά με τη μονή Ταξιαρχών στα Καλύβια ο Δ. Καμπούρογλου (Μν. Α' 397) αναφέρει ότι μετά την ερείπωσή της περιήλθε στην Μονή Ασωμάτων. Πετράκη.¹⁰

Η εκκλησία ήταν άλλοτε ολοζωγράφιστη· σήμερα διακρίνονται σε ορισμένα σημεία μέχρι και τρία στρώματα τοιχογραφιών. Σχετικά με το στρώμα της βυζαντινής τοιχογράφησης, που αποκαλύφθηκε πρόσφατα κατά τη διάρκεια εργασιών συντήρησης του μνημείου από την 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, θα γίνει λόγος αναλυτικά στο Αρχαιολογικό Δελτίο. Το τελευταίο στρώμα τοιχογραφιών που είναι ορατό σήμερα, ανήκει στους ύστερους μεταβυζαντινούς χρόνους με επιζωγραφίσεις σε ορισμένα σημεία. Διατηρείται ένα μέρος μόνον των τοιχογραφιών αυτών που περιλαμβάνει κυρίως απεικονίσεις ολόσωμων μορφών, (ιεραρχών, αποστόλων, αγίων, διακόνων κλπ.) και ορισμένες σκηνές (όπως ο Ευαγγελισμός στο μέτωπο της αφίδας, η Άκρα Ταπείνωση σε κόγχη του β. τοίχου του ιερού, η Δευτέρα Παρουσία στο δ. τοίχο). Στο κτιστό τέμπλο εικονίζεται αριστερά της Ωραίας Πύλης, Αγ. Παρασκευή, Παναγία Οδηγήτρια και δεξιά Παντοκράτωρ, Αγ. Ιωάννης Πρόδρομος, Αγ. Νικόλαος· στο επιστύλιο Μεγάλη Δέηση. Επάνω απ' την Ωραία Πύλη επιγραφή «Ιστορίτε το παρόν δια συνδρομής και έξοδο Αγγελί Μιχάλη Ζώγκα». Στο νότιο τοίχο πλάι στο τέμπλο, χαρακτηριστική είναι η νεώτερη απεικόνιση του Αρχάγγελου Μιχαήλ σε υπερφυσικό μέγεθος.

Επειδή αναλυτική αναφορά στις αθημοσίευτες μεταβυζαντινές τοιχογραφίες των Ταξιαρχών θα ήταν έξω από το θέμα μας, περιοριζόμαστε να επισημάνουμε το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που παρουσιάζουν και κατά τη γνώμη μας πρέπει να συνδέεται με έργα της σχολής του Αργείου ζωγράφου Γ. Μάρκου στο 18ο αι. Ως γνωστόν οι καλλιτεχνικές επιδόσεις του ζωγράφου αυτού και των μαθητών του αναγνωρίζονται σ' ένα μεγάλο αριθμό εκκλησιών ειδικά της περιοχής των Μεσογείων. Η συγκριτική μελέτη των μεταβυζαντινών τοιχογραφιών των Ταξιαρχών με τη ζωγραφική μνημείων όπως ο Αγ. Γεώργιος στα Καλύβια, η Αγ. Παρασκευή και Αγ. Θέκλα στο Μαρκόπουλο, ο Αγ. Αθανάσιος στον Κουβαρά θα μας οδηγήσει στον ακριβέστερο προσδιορισμό της καλλιτεχνικής τους ταυτότητας.¹¹

Οι Ταξιάρχες είναι μνημείο ιδιαίτερα αξιόλογο και το ενδιαφέρον του έγκειται όχι μόνο στα σημαντικά λείψανα της παλαιοχριστιανικής και βυ-

ζαντινής του φάσης που διατηρεί, αλλά και στο τρόπο που τα λείψανα αυτά εντάσσονται στο μεταγενέστερο κτίσμα, δίνοντας έτσι το χαρακτήρα και την ιστορική φυσιογνωμία της περιοχής την εποχή που κτίσθηκε.

Αγ. Γεώργιος¹²

Στα αριστερά του δημόσιου δρόμου που ενώνει το Μαρκόπουλο με την Κερατέα και ανατολικά των Καλυβίων, προβάλλει μέσα σε παλιό ελαιώνα η σημαντική εκκλησία του Αγ. Γεωργίου, ενδιαφέρουσα τόσο από αρχιτεκτονικής, όσο και από καλλιτεχνικής πλευράς.

Είναι ξυλόστεγη βασιλική συνολικών διαστ. 15.20X6.65 μ. (Εικ. 22) που στα ανατολικά της προβάλλει μεγάλη ημικυκλική αφίδα ιερού με διόμβο παράθυρο. Η στέγη της στηρίζεται σε τέσσερα εγχάρσια διαφράγματα, που αποτελούνται από δυο τριβήλα, ένα οξυκόρυφο τόξο και ένα συμπαγή τοίχο στα ανατολικά του, που είναι και το τέμπλο του ναού. Διακρίνονται τρεις κύριες οικοδομικές φάσεις.¹³ Στην πρώτη που τοποθετείται χρονολογικά στην παλαιοχριστιανική περίοδο ανήκει το ανατολικό τμήμα με την αφίδα και μικρά τμήματα των εκατέρωθεν αυτής τοίχων. Στη δεύτερη φάση τη βυζαντινή, ανήκει ο εγχάρσιος τοίχος, δηλ. το σημερινό τέμπλο, το πρώτο από ανατολικά τριβήλο και ο εγχάρσιος τοίχος που στηρίζει το οξυκόρυφο τόξο και αποτελούσε την πρόσοψη του μνημείου. Στην τρίτη φάση στα χρόνια της Τουρκοκρατίας ανήκει, το υπόλοιπο προς τα δυτικά τμήμα του ναού με το δεύτερο τριβήλο μίμηση του παλιού.

Στο εσωτερικό αξιόλογη είναι η διαμόρφωση των τριβήλων με χρήση μελών από την παλαιοχριστιανική εποχή, όπως κίονες, ιωνικά κιονόκρανα και επιθήματα· στην κτιστή Τράπεζα του ιερού έχει ενσωματωθεί επιτύμβια ενεπίγραφη αρχαία στήλη με δυο ρόδακες.

Οι τοιχογραφίες που σώζονται κλιμακώνονται χρονολογικά σε διάφορες εποχές. Διακρίνονται τρία στρώματα, στο νεότερο που χρονολογείται στο 18ο μ.Χ. αι. αναγνωρίζεται η τεχνική και τεχνοτροπία του Γ. Μάρκου. Αντιπροσωπευτικό δείγμα της δουλειάς του είναι η πολυπρόσωπη παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας στο δυτ. τοίχο.

Από το στρώμα της βυζαντινής τοιχογράφησης του ναού αξίζει να σταθούμε σε μια ιδιαίτερα σημαντική παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας και πάλι, ζωγραφισμένης σ' όλο το πλάτος του επάνω μέρους του κτιστού τέμπλου. Χρονολογείται στο 13ο αι. και είναι η μοναδική τοιχογραφία με τη Δευτέρα Παρουσία σε τέμπλο (απ' όσο μπορούμε να γνωρίζουμε), γεγονός που δίνει στο έργο ξεχωριστή θέση στην ιστορία των βυζαντινών μνημείων της Αττικής.¹⁴

Ο ζωγράφος του Αγ. Γεωργίου από την εικονογραφία της πολυπρόσωπης και πολύπλοκης παράστασης της σκηνης της Δευτέρας-Παρουσίας διατήρησε την ανώτερη ζώνη με το Χριστό Κριτή μέσα σε πλαίσιο ελλειπτικού σχήματος, που δεσπόζει σαν Κεντρική μορφή πάνω από την Ωραία Πύλη της εκκλησίας (Εικ. 23) και κάτω μια σειρά από κολασμένους. Ο Χριστός κάθεται σε ολοκόσμητο θρόνο και υποδέχεται από τα δεξιά του τους δίκαιους στον παράδεισο, ενώ γύρω του εικονίζονται άγγελοι με νεανικά πρόσωπα, ντυμένοι με πολυτελή ρούχα σαν μέλη της βυζαντινής αυτοκρατορικής αυλής· αριστερά και δεξιά του η Παναγία και ο Πρόδρομος που πλαισιώνονται από έξι Αποστόλους. Από το θρόνο του Χριστού ξεκινάει πλατειά κόκκινη λουρίδα, που υποδηλώνει τον πύρινο ποταμό· μέσα σ' αυτήν εικονίζεται μια σειρά από δέκα μορφές κολασμένων. Η πρώτη από βόρεια ολόσωμη μορφή είναι ο πλούσιος (ταυτίζεται από την επιγραφή), τα υπόλοιπα κεφάλια παριστάνονται σε ζεύγη και η αμαρτία τους επισημαίνεται από το αντίκειμενο που κρέμεται γύρω από το λαιμό τους. Έτσι έχουμε τον παραζυγιαστή (αυτόν που έκλεβε στο ζύγι), ένα αυτοκρατορικό ζεύγος, ταυτίζεται σύμφωνα με επιγραφές με τον Ηρώδη και Ηρωδιάδα, παραδείγματα ανθρώπινης σκληρότητας. Εν συνεχεία ο «κακόφρον» αρχιμανδρίτης που χρηματιζόταν απ' τους πιστούς, μ' ένα πουγγί που του κρέμεται απ' το λαιμό και ένας ανώτερος αξιωματούχος μ' ένα κρεμασμένο καλαμάρι που το τραβάει προς το μέρος του ένα διαβολάκι, υπονοεί κάποιον που έβλαψε το λαό βάζοντας φόρους ή πλαστογράφοντας έγγραφα, συχνό φαινόμενο στη μεσαιωνική εποχή. Οι υπόλοιπες τέσσερις μορφές έχουν κάνει αμαρτήματα συνηθισμένα στη μικρή αγροτική κοινωνία της Αττικής. Ο χωρικός που όργωνε ξένα χωράφια (μ' ένα υνί κρεμασμένο απ' το λαιμό του), ο παραθεριστής που θέριζε σε ξένα χωράφια (με το δρέπάνι κρεμασμένο απ' το λαιμό του) και οι δυο τελευταίες μορφές μ' ένα τσεκούρι και ένα ψαλίδι κρεμασμένα απ' το λαιμό τους αντίστοιχα, προφανώς έκοβαν ξερά ξύλα και φύλλα από ξένα δένδρα.

Συγκριτική μελέτη της τοιχογραφίας της Δευτέρας Παρουσίας του Αγ. Γεωργίου με ομάδες τοιχογραφιών στον Αγ. Πέτρο στα Καλύβια και στα παρέκκλησια της Σπηλιάς Πεντέλης βεβαιώνουν τη χρονολόγηση του έργου στο 13ο αι. Ορισμένες δυτικές-επιδράσεις που είναι φανερές στο έργο υποδηλώνουν τη νέα πολιτική, κοινωνική και θρησκευτική πραγματικότητα που η Φραγκοκρατία επέβαλε στην Αττική και την αναστάτωση της αγροτικής κοινωνίας της.

★

★ ★

Αγ. Πέτρος - Παναγία Μεσοσπορίτισσα

Σε απόσταση ενός χλμ. δυτικά των Καλυβίων βρίσκονται δυο από τους πλέον αξιόλογους βυζαντινούς ναούς της περιοχής, ο Αγ. Πέτρος και η Παναγία η Μεσοσπορίτισσα σε κοντινή μεταξύ τους απόσταση. Η ιστορία αυτής της ιδιαίτερα εύφορης περιοχής είναι πλουσιότατη και δυστυχώς μέχρι σήμερα δεν έχει ερευνηθεί συστηματικά με ανασκαφές από την αρχαιολογική υπηρεσία.¹⁵ Ωστόσο το αρχαίο υλικό που έχει έλθει σε φως μεταξύ των οποίων και οι επιγραφές που έχει δημοσιεύσει ο Χρ. Πέτρου-Μεσογειτής,¹⁶ καθώς και εκείνο που έχει ενσωματωθεί σαν οικοδομικό υλικό κυρίως στο ναό του Αγ. Πέτρου μαρτυρεί την ύπαρξη ζωής από τους αρχαίους χρόνους. Εδώ σύμφωνα με την άποψη ορισμένων τοποθετείται και η θέση του αρχαίου δήμου Πρόσπαλα.¹⁷

Για την ύπαρξη πάλι αξιόλογου μεσαιωνικού οικισμού στην περιοχή δεν υπάρχει αμφιβολία, αν κρίνουμε από τις δύο εκκλησίες που προαναφέραμε, αλλά και από ερείπια εκκλησιών, που δεν έχουν ανασκαφεί και ερευνηθεί. Ήδη η ονομασία «Εννέα Πύργοι» που παραδίδεται από τους παλαιότερους ή «Πύργοι»¹⁸ όπως ονομάζεται ο τόπος μέχρι σήμερα, υποδηλώνει την ύπαρξη κάποιας οχύρωσης ή πύργων. Τελευταία απομεινάρια τους είναι πιθανόν οι λιθοσωροί που επισημαίνονται σε διάφορα σημεία της περιοχής.

Ο ναός του Αγ. Πέτρου¹⁹ (Εικ. 24) αφιερωμένος αρχικά και στον δεύτερο κορυφαίο Απόστολο τον Παύλο, όπως φανερώνει μια τοιχογραφία με τα πορτραίτα του Πέτρου και Παύλου, που μόλις διακρίνονται πάνω απ' την κύρια είσοδο, ανήκει στον τύπο των σταυροειδών εγγεγραμμένων δικλιονίων με τρούλλο.²⁰ (Εικ. 25). Οι γενικές διαστάσεις του είναι 9.82Χ6.88μ. και χρονολογείται στο 12ο αι. Στην ανατολική πλευρά του ναού προβάλλουν τρεις ημιεξαγωνικές αφίδες, ενώ στα δυτικά υπάρχει νάρθηκας που επικοινωνεί με το ναό με τρίβηλο, στοιχείο παλιό που ξεκινά από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια και απαντιέται συχνά σε ναούς των Μεσογείων (όπως ο Αγ. Γεώργιος Κουβαρά, Μεταμόρφωση Κορωπιού, κλπ.)

Στην ακανόνιστη τοιχοδομία του έχουν ενσωματωθεί πολλά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη από παλαιότερα κτήρια και επιτύμβιες πλάκες. Στο ιερό βήμα σαν βάση πάνω στην οποία στηρίζεται η πλάκα της Αγ. Τράπεζας έχει χρησιμοποιηθεί ανεπίγραφος τετράπλευρος αρχαίος βωμός²¹ Άλλες δυο επιγραφές παρουσιάζουν ενδιαφέρον, η μια βρίσκεται πάνω από την είσοδο του ναού στα δυτικά και όπως συμπεραίνουμε απ' το περιεχόμενο της ανήκει σε επιτύμβια πλάκα παλαιοχριστιανικών χρόνων, η άλλη βρίσκεται στο αντίστροφα τοποθετημένο επίθημα του διλοβου παράθυρου της κεντρικής αφίδας του ιερού και είναι το μονογράφημα ενός Επίσκοπου Ιγνάτιου.²²

Στο εσωτερικό του ναού εκτός από τον τοιχογραφικό διάκοσμο ιδιαίτερα σημαντικό είναι το σωζόμενο αρχικό μαρμαρίνο τέμπλο με επιστύλιο που διακοσμείται με κουφικά σε επιπεδόγλυφη τεχνική, χρωματισμένο με κηρομαστίχη σε μαύρο και κόκκινο.

Ο τοιχογραφικός διάκοσμος ακολουθεί αυστηρά το εικονογραφικό πρόγραμμα όπως έχει διαμορφωθεί από τον 9ο μ.Χ. αι.²³ Από την παράσταση του Παντοκράτορα στον Τρούλλο δεν σώζεται τίποτε, στο τύμπανο του τρούλλου διακρίνονται ίχνη των Προφητών και της Παναγίας και στα σφαιρικά τρίγωνα υπολείμματα των τεσσάρων Ευαγγελιστών. Στην αψίδα του ιερού εικονίζεται Παναγία Ένθρονη με το Χριστό, στην επόμενη ζώνη Κοινωνία των Αποστόλων και κάτω Ιεράρχες. Στην καμάρα μπροστά από το ιερό εικονίζεται η Ανάληψη. Από τις ολόσωμες μορφές που εικονίζονται στο ιερό ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει η απεικόνιση του Μιχαήλ Χωνιάτη-ταυτίζεται από την επιγραφή «Ο ΠΑΝΗΕΡΟΤΑΤΟΣ ΑΡΧΙΕΠΗΣΚΟ[ΠΟΣ] ΑΘΗΝΩΝ ΜΗΧ(ΑΗΛ)²⁴. Ως γνωστόν ο Χωνιάτης μητροπολίτης Αθηνών μεταξύ 1182-1204 κατέφυγε μετά την κατάληψη της Αττικής από τους Φράγκους στη Τζιά, γιατί δεν μπόρεσε να ανεχθεί τον κατακτητή. Στα υπόλοιπα μέρη του ναού ψηλά απλώνονται σκηνές του Ευαγγελικού κύκλου (Εικ. 26), δυο σκηνές από το βίο της Παναγίας, ενώ οι μεμονωμένες μορφές αγίων και επισκόπων βρίσκονται στα χαμηλότερα μέρη. Στο νάρθηκα απλώνεται η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας με την κεντρική μορφή του Χριστού σε ελλειψοειδή δόξα, όπως στο ναό του Αγ. Γεωργίου στον Κουβαρά. Στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα σώζεται αφιερωματική στους αποστόλους Πέτρο και Παύλο, λόγω επιγραφή. Σε πρόσφατες εργασίες καθαρισμού ήλθαν στο φως, η χρονολογία τοιχογράφησης του ναού (ανάμεσα στο κεντρικό και το νότιο τόξο του τριβήλου) στα 1232, η συνέχεια της λόγιας επιγραφής (αριστερά και πάνω απ' το μεσαίο τόξο του τριβήλου), που αναφέρει τον Ιγνάτιο Επίσκοπο Αθηνών, ως δωρητή του τοιχογραφικού διακόσμου της εκκλησίας, καθώς και σπαράγματα παλαιότερου στρώματος τοιχογραφιών στην αψίδα του ιερού και στη νότια κεραία του σταυρού.²⁵

Οι τοιχογραφίες του Αγ. Πέτρου έχουν φιλοτεχνηθεί από συνεργείο ζωγράφων, όπως αναφέρει και η αφιερωματική επιγραφή του νάρθηκα: για το λόγο αυτό παρατηρούμε και διαφορές ως προς την τεχνική και τεχνοτροπία τους. Ωστόσο κύρια γνωρίσματα αυτής της ζωγραφικής που κατέχει σημαντική θέση ανάμεσα στα έργα που χρονολογούνται στο α' μισό του 13ου αι. στην Αττική, είναι η πλαστικότητα του σχεδίου, η ρεαλιστική απόδοσή των μορφών και τα λαμπερά χρώματα (κυρίως ρόζ και μπλε), που δίνουν μια ατμόσφαιρα ευθυμίας και οικειότητας, προδίδοντας έτσι ως ένα βαθμό τη λαϊκή κλίση των ζωγράφων.

Η δεύτερη εκκλησία στη θέση «Πύργου», η Παναγία η Μεσοσπορτίτσα ή τα Εισόδια, όπως αλλοιώς είναι γνωστή, εντυπωσιάζει με τη λιτή της εμφάνιση και τις κομψές αναλογίες του τρούλλου της. (Εικ. 27).

Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον κυρίως από πλευράς αρχιτεκτονικής και όχι τόσο για τον τοιχογραφικό της διάκοσμο, που σώζεται άλλωστε αποσπασματικά. Στη σημερινή μορφή της Παναγίας διακρίνονται καθαρά δυο οικοδομικές φάσεις.²⁶ (Εικ. 28). Η παλαιότερη πρέπει να τοποθετηθεί στα μεσοβυζαντινά χρόνια και σ' αυτήν ανήκει ο κυρίως ναός, (διαστ. 10.35X7.12 μ.) που κατατάσσεται στον τύπο των συνεπτυγμένων σταυροειδών. Ο τύπος απαντάται σε πολλούς ναούς μικρών διαστάσεων της Αττικής, όπως ο Αγ. Γεώργιος Οινόης, η Αγ. Βαρβάρα παρεκκλήσι της Καπνικαρέας, η Αγ. Τριάδα και Ταξιάρχης Πεντέλης, το καθολικό της Μ. Αγ. Ιεροθέου κ.ά.

Στη δεύτερη φάση πιθανότατα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, ο ναός επεκτείνεται σ' όλο το μήκος του βόρειου και δυτικού τοίχου του σε χώρους που αποτελούν στην ουσία διαπλάτυνση. Έτσι δημιουργείται το παρεκκλήσι στα βόρεια και ο νάρθηκας στα δυτικά.

Η φροντισμένη μορφή κτισίματος του τρούλλου και της κόγχης του ιερού με πωρόλιθους κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα, καθώς και τα πλίνθινα πλαίσια των μονόλοβων παραθύρων του τρούλλου και του τριλοβου του ιερού, είναι στοιχεία ενισχυτικά της χρονολόγησης του κυρίως ναού στα μεσοβυζαντινά χρόνια. Χαρακτηριστική είναι και η διαμόρφωση του τρούλλου που ανήκει στον λεγόμενο Αθηναϊκό τύπο με οκταγωνικό τύμπανο, λίθινους κιονίσκους στις ακμές, καμπύλα γείσα και υδρορροές.

Η είσοδος του ναού είναι χαμηλή και έχει υπέρθυρο πλίνθινο τοξωτό προσκυνητάρι, που στηρίζεται σε μαρμάρινα γλυπτά επίκρανα και επάνω φέρει αετωματώδη επίστεψη. Στα προσκυνητάρια αυτά που συναντάμε και σε πολλούς βυζαντινούς ναούς (όπως ο Αγ. Πέτρος στα Καλύβια, παρεκκλήσι του Αγ. Νικολάου της Σπηλιάς Πεντέλης, Αγ. Ιωάννης Θεολόγος στην Αθήνα κ.λ.π.) εικονιζόταν ο τιμώμενος άγιος. Στο προσκυνητάρι της Μεσοσπορτίτσας η τοιχογράφηση έχει καταστραφεί.

Οι τοιχογραφίες του κυρίως ναού νεώτερες και πολύ κακότεχνες έχουν γίνει από κάποιον ζωγράφο Λυμπέριο στα 1902, σύμφωνα με επιγραφή στο κτιστό τέμπλο και έχουν πιθανότατα επικαλύψει παλαιότερο στρώμα τοιχογραφιών. Αντίθετα οι ελάχιστες τοιχογραφίες που σώθηκαν στο παρεκκλήσι χωρίς επιζωγραφίσεις, όπως η Παναγία και ο Χριστός στο κτιστό τέμπλο, οι Απόστολοι Πέτρος και Παύλος στο βόρειο και νότιο τοίχο αντίστοιχα, το διακοσμητικό με τους άνθινους κύκλους στο εσωρράχιο της Ωραίας Πύλης, καθώς και ο Αγ. Αθανάσιος στο εσωρράχιο του τόξου της

βόρειας κεραίας του κυρίως ναού, είναι αρκετά ενδιαφέρουσες και με βάση την τεχνική και τεχνοτροπία τους μπορούν να χρονολογηθούν στα μέσα του 18ου αι. Η επιγραφή που σώζεται στο τέμπλο και θα μας έδινε την ακριβή χρονολόγηση είναι δυστυχώς πολύ φθαρμένη.

★

★ ★

Παλαιοχριστιανική βασιλική Λαυρεωτικού Ολύμπου

Στην περιοχή που εκτείνεται ανάμεσα στα βουνά Πανί και Λαυρεωτικός Όλυμπος έχουν από παλιά επισημανθεί σημαντικές αρχαιότητες· εδώ εντοπίζεται και η θέση ορισμένων αρχαίων παράλιων δήμων (Θοραί, Αιγιλία).²⁷

Η αποκάλυψη των ερειπίων τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής του 5ου μ.Χ. αι. (Εικ. 29) με διπλό νάρθηκα και βαπτιστήριο (συνολ. διαστ. 38.50X17.90 μ.) περί τα 500 μ. ανατολικά του οικισμού του Ολύμπου, από τον αρχαιολόγο Ν. Κοτζιά στα 1929 και 1952, επιβεβαιώνει τη συνέχιση ζωής στην περιοχή.²⁸ Σύμφωνα με την τυπολογία των πρώτων χριστιανικών ναών δυο σειρές κιόνων πάνω στους οποίους στηρίζονταν άριστης τέχνης μαρμάρινα Κορινθιακά κιονόκρανα του 5ου μ.Χ. αι. χωρίζουν το κύριο σώμα της βασιλικής σε τρία κλίτη, από τα οποία το μεσαίο καταλήγει ανατολικά σε μεγάλη ημικυκλική αψίδα.²⁹ Στο χώρο του ιερού έχουν αποκαλυφθεί ημικυκλικό κτιστό σύνθρονο (δηλ. τα καθίσματα των ιερέων), επενδεδυμένο με ορθομαρμάρωση, καθώς και η εγχοπή για την κατάθεση των αγίων λειψάνων, το εγκαίνιο. Το ιερό βήμα χωριζόταν από τον υπόλοιπο χώρο με χαμηλό τέμπλο· βρέθηκαν οι βάσεις του με τις εγχοπές για την προσαρμογή των θωρακίων. Το δάπεδο του ιερού βήματος είναι στρωμένο με ψηφιδωτό που φέρει αφιερωματική επιγραφή «ΥΠΕΡ ΕΥΧΗΣ Ο[ΥΘΘ]ΕΟΣ ΕΙΔΕΝ Τ[ΟΟΝΟΜ]Α ΚΑΙ ΤΟΝ ΑΡΙΦΝΟΝ ΕΚΑΛΙΕΡΓΗΣΕΝ». Το όνομα του δωρητή δεν αναφέρεται πιθανόν από λόγους σεβασμού και ευλάβειας. Αξίζει να σημειωθεί ότι στις επιγραφές των ψηφιδωτών δαπέδων αναφέρονται συνήθως τα ονόματα των δωρητών και σπανιότατα των εκτελεστών της ψηφιδωτής διακόσμησης. Τα θέματα που χρησιμοποίησε ο ψηφοθέτης σαν διακοσμητικές παραστάσεις είναι γεωμετρικά (ρόμβοι, σταυροί) και εικονίσσεις από το ζωϊκό βασίλειο και το φυτικό κόσμο (πάπιες, δένδρα, χισοί). (Εικ. 30). Το δάπεδο του κεντρικού κλίτους ήταν στρωμένο με μαρμάρινες πλάκες, ενώ τα πλάγια κλίτη καθώς και οι δυο νάρθηκες με λίθινες. Στη ΒΑ πλευρά του κεντρικού κλίτους βρέθηκε η βάση του άμβωνα κυκλικού σχήματος με σκάλα ανατολικά και δυτικά, όμοιου τύπου με τον άμβωνα του Αγ. Γεωργίου Θεσ/κης, Βασιλικής Α΄. Φθιωτίδων Θηβών, Θάσου κλπ. Το κεντρικό κλίτος επικοινωνούσε με

τον εσωνάρθηκα με τρίβηλο άνοιγμα.

Στην νότια πλευρά του ναού και του εσωνάρθηκα είναι προσκολλημένο οικοδόμημα που αποτελείται από τρεις χώρους και ταυτίζεται πιθανότατα με το Βαπτιστήριο· σε μεταγενέστερους χρόνους το συγκρότημα του Βαπτιστηρίου μετατράπηκε σε ελαιοτριβείο, όπως συμπεραίνεται και από τη βάση πιεστηρίου, που βρέθηκε στο χώρο. Πολυάριθμα μαρμάρια αρχιτεκτονικά μέλη βρέθηκαν στις ανασκαφές μεταξύ των οποίων κίονες, θωράκια, κιονόκρανα,³⁰ ορισμένα μάλιστα ήσαν ενεπίγραφα.³¹

Ένα μεγάλο αριθμό ευρημάτων (κεραμεικά, γυάλινα, χάλκινα νομίσματα) έδωσαν και οι τάφοι που βρέθηκαν ανατολικά του ιερού, αλλά και μέσα στο ναό. Μετά την καταστροφή της βασιλικής η λατρεία περιορίζεται στο μεσαίο κλίτος με την οικοδόμηση ενός μικρού μονόχωρου ναού, όπως έχει συμβεί και σε άλλες βασιλικές (βασιλική Ταξιαρχών Καλυβίων, βασιλική Αγ. Αθανασίου Παιανίας, βασιλική Σταμάτας). Σύμφωνα με τα ανασκάφικά δεδομένα ο χώρος εγκαταλείπεται οριστικά ήδη από τον 12ο μ.Χ. αι.³²

Από τη σύντομη αναφορά μας στα παραπάνω μνημεία γίνεται φανερό πόσο σημαντικό για την καλλιτεχνική παράδοση του Έθνους είναι το υλικό που έχει διασωθεί μέχρι σήμερα. Στην Αττική και ειδικά στα Μεσόγεια διατηρούνται πολλές εκκλησίες με μακραίωνη ιστορία συνυφασμένη με την ιστορία του τόπου απ' την εποχή που κτίστηκαν. Εξ ίσου βέβαια σημαντικές είναι και όσες χρονολογούνται στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, ταπεινές στο εξωτερικό τους, κατάκοσμες στο εσωτερικό γοητεύουν τον επισκέπτη και θα πρέπει να απασχολήσουν συστηματικότερα τους ειδικούς. Επιτακτικό καθήκον όλων μας είναι η προστασία και διατήρηση των θησαυρών αυτών της πολιτιστικής μας κληρονομιάς, που συμβάλλουν στην αυτογνωσία και την κατανόηση της τέχνης και της ιστορίας του παρελθόντος.

ΕΛΕΝΗ ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

Γενική Βιβλιογραφία

1. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, Τόμ. Ζ, σ. 434.
2. ό.π. σ. 366-367,
3. *Μ. Χατζηδάκης*, Βυζαντινή Αθήνα, σ. 7, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους Τόμ. Η. σ. 186, 278-279.
4. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους ό.π. σ. 12-13.
5. *Μ. Χατζηδάκης* ό.π. σ. 8 κ.εξ., *K. M. Setton*, Athens in the middle ages, London 1975.
6. Ιστορία ... Τομ. Θ'. σ. 78, 255 κ.εξ., σ. 272-274 βλ. επίσης *Φ. Γρηγορόβιου*, Ιστορία της πόλεως των Αθηνών (κατά μετάφραση Σπυρ. Λάμπρου), Τομ. Β, 1904.
7. Βλ. γενικά για την περιοχή, *Γ.Δ. Χατζησωτηρίου* Ιστορία της Παιανίας και των ανατολικά του Υμηττού περιοχών, Αθήνα 1973.

8. Α. Ορλάνδος, Ναοί των Καλυβίων Κουβαρά, Αθηνά ΛΕ, 1923, σ. 165-173, του ίδιου, Συμπληρωματικά περί της βασιλικής των Καλυβίων Κουβαρά ΕΕΒΣ Θ'. 1932, σ. 440-445, Αι καμαροσκέπαστοι βασιλικοί των Αθηναίων ΕΕΒΣ 1925, ετ. Β'. σ. 364, βλ. επίσης Αρχαιολογικό Δελτίο 27 (1972), Β1 Χρονικά, σ. 190.
9. Α. Ορλάνδος, Ναοί των Καλυβίων ό.π. σ. 171, εικ. 5, όπου υποδηλώνονται με διαφορετική διαγράμμιση στην κάτοψη οι οικοδομικές φάσεις.
10. Δ. Καμπούρογλου, Ιστορία των Αθηνών, Αθήναι 1889, τομ. Β'. σ. 259.
11. Βλ. γενικά Α. Ξυγγόπουλος, Σχεδιάσμα Ιστορίας της Θρησκευτικής Ζωγραφικής μετά την άλωση, Αθήνα 1957, σ. 283 κ.εξ.
12. Χ. Μπούρας, Α. Καλογερόπουλου, Ρ. Ανδρεάδη, Εκκλησιές της Αττικής, Αθήνα 1969, σ. 159-161, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία
13. ό.π., σ. 170, σχεδ. XX.
14. Μ. Χατζηδάκης, Aspects de la peinture murale du XIII e siecle en Grece, L' Art Byzantin du XIIIe siecle. Symposium de Sopocani 1965, Beograd 1967, p. 66-67, Ντ. Μουρέκη, An unusual representation of the last judgement in a thirteenth century fresco at st. George near Kouvaras in Attica, ΔΧΑΕ, Περ. Δ, Τομ. Η, 1975-76, σ. 145-171.
15. Α. Ορλάνδος, Ναοί των Καλυβίων, ό.π., σ. 190.
16. Χρ. Πέτρου-Ανάγνα, Διαπραγματεύσεις επιγραφών τινών εξ Αττικής, ΕΛΛΗΝΙΚΑ, τόμ. Η, 1935, σ. 213-238.
17. Χρ. Πέτρου ό.π. σ. 227-228, Ν. Παπαχατζή, Παιουσανίου Ελλάδος Περιήγησις ΑΤΤΙΚΑ, Αθήνα 1974 σ. 397-398.
18. Δ. Καμπούρογλου, Μελέται και Έρευναι, Αττικά, Αθήνα 1923, σ. 156-158.
19. Α. Ορλάνδος, Ναοί των Καλυβίων, ό.π. σ. 181-190.
20. Ν. Coumbaraki-Pansélinou, Saint Pierre de Kalyvia-Kouvara et la Chapelle de la Vièrge de Mérenta, Θεσ/κη 1976, p.39-40, Fig. 1-2.
21. Χρ. Πέτρου-Ανάγνα ό.π. σ. 228-238 και του ίδιου Αρχαιολογική Εφημερίς 1938, Χρονικά σ. 17-19.
22. Α. Ορλάνδος, Ναοί των Καλυβίων Κουβαρά, ό.π. σ. 185-187.
23. Ν. Coumbaraki-Pansélinou, ό.π., p. 51-120, κ.εξ. 4-57.
24. Α. Ορλάνδου, Η προσωπογραφία του Μιχαήλ Χιωνάτου ΕΕΒΣ 1951, σ. 210-214.
25. Ν. Πανσελήνου, Συμπληρωματικά στοιχεία στον τοιχογραφικό διάκοσμο του Αγ. Πέτρου στα Καλύβια Κουβαρά Αττικής και η κτητορική επιγραφή, Ανακοίνωση στο τρίτο συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 1983. Περιλήψεις ανακοινώσεων σ. 68-69.
26. Α. Ορλάνδος, Ναοί των Καλυβίων ό.π. σ. 176-181, εικ. 9-11, Αρχ/κό Δελτίο 18 (1963) Β1, Χρονικά σ. 56-57.
27. C.W.J. Eliot, Costal Demes of Attica, 1962, Ε. Μαστροκόστας, ΑΑΑ, τόμ. VII, τ. 2, 1974 σ. 220 κ.εξ.
28. Ν. Κοτζιάς, Ανασκαφαί της βασιλικής του Λαυρεωτικού Ολύμπου, ΠΑΕ 1952, σ. 92-128.
29. Ν. Κοτζιάς, ό.π. σ. 96, σχεδ. 1.
30. Αξίζει να σημειωθεί ότι τρία χορινθιακά χιονόκρανα που προέρχονται ασφαλώς από τη βασιλική εντοπίστηκαν πρόσφατα στην αυλή κτήματος στο κέντρο του οικισμού του Ολύμπου· ένα τέταρτο που αποδίδεται στη βασιλική του Ολύμπου κλάπηκε πρόσφατα από τον περίβολο του ναού του Ευαγγελισμού των Καλυβίων βλπ. άρθρο του κ. Α. Λαδά στην ΕΚΦΡΑΣΗ, φύλ. 2, Οκτώβρης 1984 (εφημερίδα του Επιμορφωτικού Συλλόγου Καλυβίων).
31. Ν. Κοτζιάς, ό.π., σ. 118 κ.εξ.
32. ό.π. σ. 127-128.

Summary

EARLY CHRISTIAN AND BYZANTINE CHURCHES
IN THE AREA OF KALYVIA, ATTICA

The churches of Attica dating from the Early Christian to the post-Byzantine period have been for several years now the object of archaeological investigation and study.

The area of Mesogeia, in particular, which occupies the SE part of Attica, is of special interest both from an historical and archaeological viewpoint. The text contains a general description, based on the relevant bibliography available, of five important Early Christian and Byzantine churches – namely, the Taxiarches, Hagios Georgios, Hagios Petros, Panagia Mesosporitissa and the basilica at the Laureotic Olympos near the village Kalyvia in the area of Mesogeia.

These churches, with their particular architectural and decorative features, provide valuable information on the general social, political and religious conditions prevailing at the time in this part of Attica.

E. GINI-TSOFOPOULOU